

представлена як спрощене уявлення про цей об'єкт, спроба його інтелектуального освоєння. Як така, модель усуває емоційне забарвлення. Однак світ-панорама є бажаним та очікуваним майбутнім, тому, навпаки, породжує емоції, пов'язані з оновленими почуттями добра, справедливості, свободи.

Ключові слова: світ-панорама, образ майбутнього, універсальне право, метаправо, трансцендентальне право.

DOI:

УДК 001:17:21/29(045)

Л. О. Шашкова

СУЧАСНА КАРТИНА СВІТУ В ДІАЛОЗІ НАУКИ І РЕЛІГІЇ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ІДЕЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
e-mail: profshashkova@gmail.com; ORCID ID: 0000-0002-2054-0405

Анотація. У статті розглянуто діалог науки і релігії з фундаментальних проблем картини світу як сучасний тренд, що концентрує дослідницьку увагу на осмисленні новітніх наукових досягнень. На основі аналізу історичних типів відношення науки і релігії як феноменів культури в якості домінуючих моделей репрезентовано відношення конфлікту, незалежності та діалогу. У статті описані основні концепти, які використовуються для характеристики різних моделей взаємодії науки і релігії. Проаналізовано концептуальні ідеї теоретичних аргументацій теофізики, тонкого налаштування Всесвіту, розумного задуму, мультиверсу, теології науки та їхньої перспективи у формуванні основ сучасної картини світу. Запропоновано використання підходу соціальної філософії науки і трансдисциплінарної методології.

Ключові слова: наукова картина світу, соціальна філософія науки, діалог, принцип доповнюваності, міждисциплінарність, трансдисциплінарність.

Вступ

Дослідницький інтерес до аналізу обґрунтування та вирішення історичних типів взаємодії науки і релігії існує як серед філософів та науковців, так і серед сучасних теологів. Найактивніше це питання досліджується з теологічних позицій, автори яких виділяють конфлікт, незалежність, діалог, гармонію, інтеграцію, асиміляцію, симбіоз тощо як види/типи взаємин науки й релігії. Зазначимо, що з усіх типів відношення науки й релігії обґрунтування моделей діалогу та інтеграції викликають найбільший інтерес у богословів. З позицій соціальної філософії науки найбільший потенціал для обговорення має типологія, яка включає конфлікт, незалежність і діалог, як домінуючі моделі на етапі класичної, некласичної і постнекласичної науки (Шашкова 2008).

Наукова картина світу, сформована з XVIII до середини XX століття, зробила основний внесок у процеси секуляризації європейського християнського світосприйняття. Причому переважна кількість наукових досягнень стосувалася тих питань, які традиційно перебували у полі зору релігії, а темпи, з якими наука перебрала на себе права на остаточну істину, були дуже швидкими і вражаючими. Наприклад, якщо на початку XIX століття епідемії вважалися божою карою і люди вірили, що позбутися хвороби можна за допомогою молитви і цілування ікон, то вже наприкінці цього ж століття такі уявлення викликали іронічну посмішку.

У першій третині XX століття наукова картина світу здавалася майже повністю завершеною, а її основи уявлялися непохитно міцними і стійкими. Ті явища, які залишалися непоясненими (наприклад, походження світу, походження життя, природа людської свідомості тощо), усвідомлювалися як тимчасові проблеми, що з прогресом науки будуть вирішені. Атеїстичні погляди, які засновувались на сформованій науковій картині світу, вважалися обґрунтованими, а ослаблення релігійних позицій у питаннях будови світу виглядало незворотним. Але в

результаті наукових відкриттів середини і кінця XX століття дослідники стикнулися з явищами, які значно складніше піддавалися поясненню. Виявилось, що значна кількість нових відкриттів не гармонізувались із домінуючою природничо-науковою картиною світу, ба більше, навіть з'явилися їхні інтерпретації з погляду християнської картини світу. Протягом XX століття були отримані наукові дані, які привели до формування теорії Великого Вибуху, з позицій якої майже всі властивості Всесвіту виявилися протилежними до тих, на яких трималася, здавалося, вже усталена наукова картина світу початку століття. Стало зрозумілим, що конфлікт і незалежність як визначені типи взаємин науки і релігії в обговоренні основ сучасної картини світу поступаються місцем іншим моделям. Якщо для науковців такою стала модель діалогу, то в колі теологів набули поширення моделі інтеграції та гармонії.

Мета статті полягає в обґрунтуванні діалогічного повороту, який відбувається між наукою і релігією в обговоренні проблем сучасної картини світу. Дослідницька увага сфокусована на виявленні тенденцій формування нової цілісності світобачення на підставі зближення наукової та релігійної картин світу.

Методологія дослідження

Методологічною основою дослідження є стратегії і підходи соціальної філософії науки, зокрема трансдисциплінарний підхід, який окреслює можливий потенціал взаємодії науки і релігії.

Результати

Як зазначалося вище, підставами для визнання теологами моделей інтеграції, гармонії чи асиміляції науки і релігії стали новітні відкриття сучасної науки, зокрема фізики і космології, пояснення яких, на їхню думку, має засвідчувати узгодження засад наукової і релігійної картин світу. Дійсно, теорія Великого Вибуху сформувала уявлення про зміни онтологічних

засад наукової картини світу, а саме: Всесвіт має дату початку в часі (можливо, й закінчення); він безперервно розширюється і не має постійних форматів; простір і час з'явилися разом з появою Всесвіту, який розвивається й еволюціонує, проходить послідовні етапи розвитку. У таких своїх характеристиках нова запропонована модель Всесвіту отримала схожість із біблійною картиною світу. Як тлумачить християнська теологія, Всесвіт має початок і, очевидно, що матиме кінець, обмежений у просторі й часі, які не мають абсолютних координат і виникають разом зі Всесвітом, за межами якого припускається існування чогось принципово іншого. Також обидві картини світу спираються на положення, що Всесвіт був сформований у декілька етапів, кожний з яких не повторювався і мав власні характеристики, а спрямування власного розвитку світ отримав у процесі свого формування.

Відомий богослов і дослідник історичних типів відношення науки і релігії Іен Барбур у своїх роботах (Barbour 1998) виділив і охарактеризував чотири основні типи: конфлікт, незалежність, діалог, інтеграція. Приклади інтеграції науки і релігії дають, на його думку, природна теологія, теологія природи та систематичний синтез. Природна теологія доводить, що існування вищого задуму можна довести на основі наукових гіпотез щодо порядку та розумної будови природи. Теологія природи спирається на науку в справі переформулювання доктрини творення та природи людини. Вважається, що прикладом інтеграції є праці П. Тейяра де Шардена, у яких сполучаються принципи природної біологічної еволюції та духовної досконалості. Систематичний синтез у І. Барбура розуміється як «всеохоплююча метафізика» для вироблення узгодженого світогляду на основі системи загальних категорій, за допомогою яких можна інтерпретувати найрізноманітніший досвід і науки, і релігії.

Інший богослов і дослідник проблематики відношення науки і релігії, фізик-теоретик і священник Джон Полкінгхорн, описав діалог та інтеграцію у термінах «гармонія» та «асиміляція» (Polkinghorne 1998). Гармонія дозволяє, зберігаючи автономію науки і богослов'я у своїх межах, узгоджувати досягнення у помежових галузях, що нагадує, на думку автора, міждисциплінарний підхід у науці. Асиміляція розуміється як спроба досягти повного концептуального узгодження науки і богослов'я. Одразу зауважимо, що аргументації для того, щоб говорити про інтеграцію, гармонію чи асиміляцію у стосунках науки і релігії сучасним теологам недостатньо, а у сучасної науки така аргументація просто відсутня.

Також типологію відносин науки і релігії, схожу з типологією І. Барбура, запропонував Джон Хот та вирізняв моделі конфлікту, контрасту, контакту і підтвердження. Модель конфлікту побудована на непримиренних відмінностях між наукою і релігією. І прибічників цієї моделі чимало, на думку Д. Хота, серед наукових матеріалістів, наукових скептиків, біблійних буквалістів тощо. Модель конфлікту Д. Хота є ідентичною моделі конфлікту І. Барбура, модель контрасту відповідає моделі незалежності, а

модель контакту відповідає моделі діалогу. Модель підтвердження нагадує модель інтеграції І. Барбура, в межах якої стверджується, що релігія підтримує і стимулює зусилля науки у формуванні картини світу.

Л. А. Мюрей у книзі «Ліберальний протестантизм і наука» (Murray 2008) запропонував типологію для викладу своєї аргументації щодо рецепції ліберальним протестантизмом досягнень сучасної науки. Автор розглянув форми сприйняття науки від епохи Просвітництва і Романтизму в межах ідеології ліберального протестантизму та описав стосунки науки і релігії, аналізуючи внесок досліджень Д. Вільямса, Г. Шилінга, І. Барбура та досягнень Центру взаємодії науки і релігії й журналу *Zygon*, з якими співпрацюють сучасні фахівці. Загалом представники ліберального богослов'я мали за мету перегляд християнських переконань з урахуванням сучасних наукових знань. Поширеною стала думка, що християнське богослов'я має увібрати в себе найважливіші досягнення науки і пристосуватись до нової наукової свідомості, але водночас не втратити своєї оригінальної природи.

З підсиленням соціального статусу науки в ХХ сторіччі відбулося різке падіння соціального впливу релігійних інституцій. Усвідомлення реальної ситуації та пов'язана з цим об'єктивна потреба узгодження з науковими досягненнями християнського світогляду сприяла тому, щоб з боку релігії були переглянуті програмні настанови щодо науки. У ситуації наукових і технологічних викликів християнство постало перед необхідністю бути тісніше пов'язаним із сучасним життям, а особливо з наукою, розширити та поглибити власні уявлення про світ та його Творця. Сьогодні питання постає навіть так: якщо церква хоче говорити та взаємодіяти із сучасним суспільством і людиною, вона має взаємодіяти із сучасною наукою. Цією причиною пояснюється прагнення богословів спрямовувати власні зусилля на встановлення найтіснішого контакту релігії й науки, на розвиток конструктивного діалогу між теологами і вченими.

У вирішенні такого завдання беруть участь представники різних конфесій християнства, але всі виходять із загальної настанови: оскільки ігнорувати науковий вплив неможливо, треба наводити містки між релігією і наукою. Позитивним прикладом вирішення такого завдання є праці М. Геллера, богослова, спеціаліста з математики, космології та метафізики (Heller 2003). За роботу, яка демонструвала, у інший спосіб математика може надати непрямі докази існування Бога, автор у 2008 році отримав наукову премію фонда Темплтона. Його теорія не стільки надає докази, скільки примушує сумніватися у матеріальності навколишнього світу: учений/богослов запропонував складну математичну формулу пояснення всього з метою розширення метафізичних горизонтів науки. Також М. Геллер увів поняття «теологія науки» з метою показати, що релігія, яка ігнорує наукові досягнення, не може бути в сучасному контексті переконливою для віруючої людини. Тому М. Геллер вважає, що унікальність його положення як мислячого вченого і водночас богослова привносить відповідно у науку відчуття

трансцендентної таємниці, а в релігію – погляд на Всесвіт широко відкритими очима вченого.

Обговорення

З історії науки відомо, що ідеї інтеграції науки і релігії беруть свій початок ще у період формування класичної науки XVII-XVIII сторіччя. Саме з цього часу відомим стає термін «фізикотеологія», яким позначали виведення теології з фізики (наприклад, виведення аргументів на користь існування Бога з існування фізичного світу). В XX сторіччі сформувався новий підхід – теофізика, метою якого було об'єднання фізики і теології (на основі переконання про створення матеріального світу Богом). Теофізика – це підхід до космології, який намагається примирити фізичну космологію та релігійну космологію, фактично – це теологічне бачення науки, але яке є не метафізичним, а теофізичним. Ідеї ототожнення концепцій фізичної космології з теїстичними концепціями висловлював один з авторів антропного космологічного принципу Ф. Дж. Тіплер, чим надавав підстави для аргументів на користь зближення фізики і теології (Tipler 1982).

У першій половині 1970-х років вченими, філософами і теологами почала активно обговорюватись гіпотеза «тонкого налаштування Всесвіту» (Fine-Tuning). На підставі цієї гіпотези сформувалися концептуальні положення теоретичної фізики, відповідно до яких в основі Всесвіту і його складових закладені не довільні, а строго визначені значення фундаментальних констант, які входять у фізичні закони. До складу мінімального переліку таких фундаментальних світових констант включають швидкість світла, гравітаційну постійну, постійну Планка, маси електрона і протона, заряд електрона. Фундаментальні константи Всесвіту забезпечували його неймовірну стійкість. Їхня зміна навіть на тисячні долі привела б до того, що світ у його нинішньому вигляді не зміг би сформуватися. Так, на думку вчених, у момент Великого Вибуху визначилися властивості майбутнього Всесвіту, його маса, набір частинок, полів, випромінювання, діючі в ньому фізичні закони та їхні кількісні характеристики. Подальший розвиток світу, який спостерігався наукою, є ланцюгом причиново-наслідкових подій, що діють на підставі цих законів. Але з чого походять самі субстанції й закони, в яких були запрограмовані властивості та історія майбутнього світу? На це питання відповіді у науки немає. Можна лише припустити загальну схему, за якою спочатку виникає так звана «початкова сутність», фізичні властивості світу, який виникає із сингулярної точки. Така початкова сутність містить у собі основні властивості майбутнього і має визначений потенціал розвитку. Подальший тривалий розвиток є розгортанням такого потенціалу і цей процес в основному доступний науковому вивченню. Фізик і теолог Д. Полкінгхорн у цьому зв'язку стверджував: «Тонке антропне налаштування є надто дивовижним, щоб відкидати його як щасливу випадковість» (Polkinghorne 1998, 75). Отже, «тонке налаштування» означає передбачуваний факт, що існує певна кількість космологічних параметрів / фундаментальних фізичних констант, які мають такі значення, що якби

вони трохи відрізнялися, то у Всесвіті не сформувалося б розумне життя.

У середині 80-х років питання «місця і ролі Бога в світі» стало дискусійним серед учених-космологів. Зокрема, одним із перших його сформулював Стівен Гокінг у праці «Коротка історія часу» (Гокінг, Млодінов 2023). Автор шукав шляхи створення квантової космології, поєднання квантової теорії з теорією відносності, досліджував нові можливості, які при цьому виникають. Учений стверджував, що час-простір утворюють скінчену, чотиривимірну поверхню з відсутніми сингулярностями та межами, вона нагадує сферу, по якій можна довго йти, не знаходячи кінця-краю. Це повністю замкнутий Всесвіт, який С. Гокінг називає «самообмеженістю», а значить і зовнішні впливи на нього відсутні. У передмові до книги дуже цікаво визначається її спрямованість: окрім власне наукової – це книга про Бога, а може про його відсутність (Гокінг, Млодінов 2023). Дійсно, автор намагався поставити питання щодо розуміння Божого задуму, якщо такий існує. На думку С. Гокінга, час дії Бога – це час початку Всесвіту, коли творець встановлює і задає вихідні параметри, умови, що визначають загальну структуру та еволюцію космосу. Втім, якщо немає межі, початку, у якому Бог міг би діяти, то, зауважував учений, у нього взагалі не було жодної свободи вибору вихідних умов. Тобто творець завжди вільний обирати закони, за якими світ існує, але якщо є тільки один логічно можливий пакет фізичних законів, то у Бога вибору немає і його свобода може бути принаймні ілюзорною.

Поставлені питання й припущення, на думку С. Гокінга, окреслювали подальшу перспективу філософських, богословських і наукових дискусій. Тому питання: чим пояснити таке «тонке налаштування» фізичних параметрів? і чому передумови появи у Всесвіті людини і людського розуму забезпечені на рівні фундаментальних законів природи і на стадії первинної плазми елементарних частинок Всесвіту? стали важливою частиною як наукового, так і теологічного дискурсу. Виявилось, що в обговоренні такого комплексу питань діалог науки і релігії має значний потенціал. Отже, коли пояснення новітніх досягнень космології отримали стійкий інтерес у науковій спільноті, а також знайшли значне поширення в суспільстві, тоді у богословських колах виникла спокуслива тенденція релігійного витлумачення теорії Великого Вибуху.

На початку 1990-х років відомий філософ і богослов Річард Свінберн у своїх працях «Існування Бога» (The Existence of God), «Божественний аргумент від тонкого налаштування Всесвіту» (The Argument to God from Fine-Tuning) та інших (Swinburne 1991, 2009) запропонував теїстичне трактування гіпотези тонкого налаштування Всесвіту. Р. Свінберн визнавав, що в основі існуючих закономірностей світу лежить розумний задум, але більшість учених вважають тонке налаштування випадковим утворенням у гіпотетичному мультивсесвіті.

Філософ Нік Бостром на початку XXI сторіччя у розділі 2 «Тонке налаштування Всесвіту в космології» (Fine-Tuning in Cosmology) своєї праці (Bostrom 2002) описав два його можливі

концептуальні пояснення на основі гіпотези дизайну та гіпотези ансамблю, які розглядаються і як сумісні, і як конкуруючі. Основна ідея гіпотези дизайну полягає у припущенні, що Всесвіт є результатом цілеспрямованого дизайну, але його конструктор чи проектувальник не обов'язково повинен бути теїстичним Богом (хоча це одна з головних версій гіпотези). Концепт «цілеспрямованого дизайнера» використовується в широкому значенні для позначення, можливо, принципу чи механізму поза межами нашого Всесвіту, відповідального за вибір таких його властивостей, щоб Всесвіт міг бути налаштованим для виникнення розумного життя.

Гіпотеза ансамблю полягає в тому, що наш Всесвіт є лише одним у величезному ансамблі реально існуючих всесвітів, сукупність яких ми можемо назвати «мультивсесвітом». У порівнянні з деякими версіями гіпотези дизайну, значення гіпотези ансамблю не викликає у вчених особливих сумнівів. Тому аргумент на користь гіпотези ансамблю є прийнятним: якщо світ як цілісність складається із значної кількості всесвітів, а значення фізичних констант змінюються між ними відповідно до деякого широкого розподілу ймовірностей, то цілком вірогідним є виникнення точно налаштованого Всесвіту. Також не дивно, що ми спостерігаємо один із виняткових всесвітів, які точно налаштовані, оскільки інші всесвіти не містять спостережливих. Відповідно до гіпотези ансамблю, такий Всесвіт, як наш, повинен був існувати. А оскільки в інших всесвітах немає спостережливих, точно налаштований Всесвіт є тим, який очікувано можна спостерігати з огляду на існування ансамблю. Висновок вченого такий: лише ті всесвіти з фундаментальними константами, сприятливими для життя, як, наприклад, на Землі, можуть містити форми життя, здатні спостерігати за Всесвітом, які можуть розглядати питання тонкого налаштування.

Потрібно згадати, що, окрім пояснень гіпотези дизайну і гіпотези ансамблю, Нік Бостром у 2003 році запропонував цікаву гіпотезу симуляції, яка припускає, що те, що ми відчуваємо як світ, насправді є змодельованою реальністю, такою як комп'ютерна симуляція, в якій ми самі є конструктами (Bostrom 2003). Ця гіпотеза і аргументи на її користь викликали широке обговорення у філософському дискурсі, але в межах даної статті обійдемося лише констатацією її наявності (Mizrahi 2017).

Якщо повернутися до вищезгаданої ідеї «розумного задуму» (Intelligent Design), то слід зазначити, що ця ідея не є новою і лежить в основі одного з напрямків креаціонізму, в межах якого стверджується, що Всесвіт і життя були створені «розумним творцем». Прихильники цієї ідеї на її підтвердження наводять квазінаукові аргументи і навіть пропонують теорію, згідно з якою властивості світу і життя, а особливо рівні складності їхньої організації та структури найкраще можна пояснити розумною першопричиною, розумним впливом, свідомим втручанням. Проте сучасний перегляд відношення до світу на засадах синергетики як нового світогляду і методології руйнує образ Великого Адміністратора, Конструктора чи Дизайнера, який детермінує рухи кожного об'єкта. За

теорією самоорганізації, потрібно знати потенційні можливості даного природного середовища та способи їхньої стимуляції. І тоді достатньо буде лише збудити дію внутрішніх тенденцій, а природа сама збудує необхідну структуру. Вчений, який знайомий із механізмами самоорганізації, може свідомо ввести об'єкт у певну флуктуацію, але його подальший розвиток буде спрямований лише відповідно до своїх потенційних можливостей.

На відміну від ідеї розумного втручання, гіпотетична концепція Мультивсесвіту чи Мультиверсу (Multivers) припускає існування безлічі можливих реально існуючих паралельних всесвітів. Уявлення про структуру такого Мультиверсу залежать від обраних гіпотез дослідження, які можуть бути дуже різними і формуються фізиками, космологами, філософами, теологами. Наприклад, поширеним є припущення космолога М. Tegmark (Tegmark 2003), що будь-якому математично несуперечливому набору фізичних законів відповідає незалежний, але реально існуючий Всесвіт. Це суто теоретичне припущення, яке є привабливим тим, що знімає питання: чому спостерігаються саме такі фізичні закони і значення фундаментальних фізичних констант?

Також у площині обговорення концепції Мультиверсу не можна не згадати відому працю М. Каку «Паралельні світи» (Каку 2004), у якій він представив провідні теорії у фізиці від Ньютона до теорії відносності, квантової фізики і теорії струн. Ця робота не лише надає вичерпний опис багатьох фізичних теорій, але звертає увагу на їхній евристичний потенціал, розкриває читачеві, на що спрямовані наукові пошуки сучасних фізиків і космологів.

На аналогічні до вищенаведених роздумів космологів про можливості зіставлення наукової і релігійної картин світу наводять дослідження сучасних біологів щодо проблеми еволюційного походження людини від тварини. Здавалося, що у XX сторіччі науці залишилося уточнити і деталізувати історію походження людини на основі антропологічних та археологічних матеріалів, але родовідну лінію послідовних змін, яка веде до сучасної людини, знайти не вдалося. Було доведено, що еволюційні зміни відбувалися в усіх популяціях предків людини в одному й тому поступальному напрямку: зростали вміння і знання, накопичувалися технологічні й соціальні навички, удосконалювалися руки і мова, збільшувався мозок тощо. Така наукова точка зору абсолютно не відповідала біблійній оповіді про виникнення людини в результаті початкового творення однієї пари, нащадки якої поступово розселилися по всьому світу й біологічно вже не змінювалися. Проте, згідно з найновішими методами антропологічного дослідження, зокрема, аналізу мітохондріального ДНК, усі люди, які жили й живуть, є нащадками однієї жінки, так званої Мітохондріальної Єви, яка жила в Африці приблизно 150 тисяч років тому. Відповідно до цієї гіпотези, люди розселилися по Землі з однієї невеликої групи, яка проживала у визначеному місці Східної Африки.

Еволюційна гіпотеза походження людини не могла дати відповідь на суттєве питання: чому людина з

моменту виникнення еволюційно не змінювалася і еволюційне вдосконалення прародителів людини має такий значний потенціал? Але водночас людина за сотню тисяч років пройшла значний шлях соціальної еволюції, в результаті якого були сформовані чимало культур і цивілізацій. Очевидно можна припустити, що історія людського прогресу була поступовою реалізацією закладеного потенціалу фізичних і розумових можливостей людини.

Висновки

В останній третині XX сторіччя в системі теологічної освіти була розбудована потужна система викладання та вивчення релігії на засадах науки, спрямована на закріплення авторитету християнської віри та сприяння розвитку теології. Ба більше, у християнстві активно розвивається напрямок теологічної методології релігії й науки, який протягом останньої третини XX сторіччя став доволі репрезентативним. У межах цього напрямку теологами проводиться порівняльний аналіз релігії й науки, в процесі якого виявляються їхні специфічні та схожі характеристики, обговорюються особливості розвитку цих феноменів культури: предметів, методів, мови, мети й завдань, об'єктивності наданої інформації, інституційної організації тощо. Деякі богослови вважають, що на тепер взагалі досить важко провести чітку межу між науковим і релігійним способами осягнення світу. Можливо, саме ця обставина зумовлює той вплив, який наука має на релігію, а також можливість органічної взаємодії цих царин, вважає М. Геллер (Heller 2003, 2015). Богослов розробив цілу програму для напрямку «теологія науки»: його головним завданням є богословська рефлексія над науками, а специфікою – активне використання результатів філософії та історії науки.

Як вище зазначалося, побудова картини світу розглядається богословами як спільне завдання науки й релігії. Для того, щоб адекватно оцінити значення реалізації потенціалу наукових відкриттів для теологічних трактувань, теологи вивчають науки. Тим більше, що, на їхню думку, евристичний потенціал фізики й космології є безмежним і ще не достатньо оціненим. Тому у справі його витлумачення релігія може допомогти і дати пояснення тим феноменам, які створюють ускладнення для наукових інтерпретацій. На переконання М. Геллера, філософія науки має ускладнення, які стосуються методологічного аналізу, тобто філософія науки аналізує межі наукових методів (хоча учений-богослов визнає принцип міждисциплінарності), але за своєю природою вона не спроможна вийти за ці межі. Усвідомлення того факту, що Всесвіт створений Богом, дозволяє теології науки, вважає М. Геллер, поглянути на межі наукового методу з іншого боку.

Дійсно, можна погодитись, що перед сучасною наукою постають такі граничні питання, на які неможливо відповісти за допомогою наукового методу в його класичному розумінні. Ці питання по суті є онтологічними та екзистенційними питаннями. Сучасна філософія науки вже показала вагому роль теоретичних припущень, інтерпретацій,

концептуальних моделей для формування уявлень про об'єкти пізнання, які не проявляються у безпосередньому сприйнятті, які є системно складними і багатовимірними, навіть людиномірними. Водночас дослідження таких об'єктів потребують і нових методологічних підходів, які також надає сучасна філософія науки, наприклад, міждисциплінарних і трансдисциплінарних. Тому не можемо погодитись із вищенаведеною думкою щодо неспроможності філософії науки вийти за межі наукових методів у помежові простори і наведемо відповідну аргументацію.

Справа в тому, що методологічні обмеження сучасної науки пов'язані хіба що з її дисциплінарністю. Розвиток науки XXI століття актуалізує дослідження ситуацій, у яких автономія наукового знання порушується, межі дисциплін стають гнучкими, постають питання поєднання істинності та практичної корисності. Такий стан справ пояснюється зміною характеру науки, яка виходить за межі лабораторій і переступає дисциплінарні кордони, а також формуванням нових пізнавальних ситуацій, в яких наука у пошуках власної обґрунтованості здійснює трансцендуючий рух у помежові території з життєвим світом, реагуючи на запити і вимоги практично-прикладної сфери (Шашкова 2022). Тому в наукових дослідженнях кінця XX – початку XXI сторіччя активно використовуються міждисциплінарні й трансдисциплінарні підходи і стратегії.

Осмислення новітніх методологічних підходів відбувається в межах напряму соціальної філософії науки. Однією з особливостей підходу соціальної філософії науки є спрямованість на налагодження взаємодії між різними науковими дисциплінами з метою філософсько-методологічного аналізу комунікаційної природи наукового спілкування, яке має міждисциплінарний і трансдисциплінарний характер. Трансдисциплінарність є новим напрямом у філософії і методології науки, який ґрунтується на осмисленні трансформації способів, інструментарію, методології сучасних наукових досліджень. Особливістю і перевагою трансдисциплінарної стратегії є такий фокус дослідження, що дозволяє на відміну від міждисциплінарності, спрямованої на встановлення концептуальної зв'язаності вже існуючих дисциплінарних галузей, зазирнути у ще недосліджувані простори, які виходять за межі встановлених. Трансдисциплінарність бере до уваги соціальні, політичні, культурно-історичні виміри дослідження. Тим самим трансдисциплінарна стратегія враховує багатосторонні підходи природничо-наукових і соціально-гуманітарних наук, філософські перспективи і навіть релігійні ідеї у вирішенні теоретичних і практичних проблем.

Якщо слідувати укоріненним стереотипам мислення і вважати, що науку цікавлять у першу чергу, питання походження і будови світу, а релігію – мети його існування, то на цій підставі можна стверджувати, що наука і релігія мають існувати лише в межах різних парадигм. Сучасні теологи у своїй більшості вже подолали такі стереотипи і, навпаки, пропонують описати сучасні взаємні відношення науки і релігії у термінах асиміляції, гармонії, інтеграції тощо. Вважаємо, що такі наміри є

передчасними і не отримали відповідної аргументації у їхніх працях.

Для оцінки впливу сучасної науки на релігію вчені і, деякою мірою, теологи звертаються до сформульованого у квантовій механіці Н. Бором принципу доповнюваності, евристичний потенціал якого дозволяє використовувати цей принцип далеко за межами науки. Урахування новітніх досягнень науки призводить до пошуку шляхів оновлення відносин науки і релігії та реінтерпретації принципу доповнюваності в перспективі діалогу, який є продуктивною альтернативою штучному синтезу чи гармонії. Діалог спрямований на краще розуміння сторонами як власних онтологічних та епістемологічних засад, так і основ одне одного з метою взаємозбагачення новим досвідом. Діалог дає можливість розвиватися кожній із цих галузей людського знання і культури, реагуючи на досягнення одна одної. І, як показано в межах даної статті, таким прикладом можна вважати існування тенденції зближення наукової та релігійної картин світу з метою формування цілісного світобачення. Подібні ілюстрації йдуть на користь моделі діалогу як такої, що може достатньо конструктивно бути реалізованою в сучасному контексті на основі використання міждисциплінарних і трансдисциплінарних стратегій соціальної філософії науки.

Список літератури

- Гокінг, С. & Млодінов, Л. *Найкоротша історія часу*. Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 160 с.
- Шашкова, Л. *Діалог науки і релігії в культурно-історичному контексті*. Видавництво: Грамота, 2008. 328 с.
- Шашкова, Л. Трансдисциплінарні перспективи експериментальних проєктів наукового мистецтва. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць. Вип. 2 (36)*. К.: НАУ, 2022. С. 36-40.
- Barbour, I. *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues*. HarperCollinsPublishers, 1998.
- Bostrom, N. *Anthropic Bias: Observation Selection Effects in Science and Philosophy*. Routledge, 2002.
- Bostrom, N.). Are You Living in a Computer Simulation? *Philosophical Quarterly*, 53 (211), 2003. P. 243-255.
- Heller, M. *Creative Tension. Essays on science and religion*. Templeton Foundation Press, Philadelphia and London, 2003.
- Heller, M. Wstęp do teologii nauki. In *Teologia nauki*. Red. J. Mączka, P. Urbańczyk. Kraków: Copernicus Center Press, 2015. P. 13-22.
- Kaku, M. *Parallel Worlds: A Journey Through Creation, Higher Dimensions, and the Future of the Cosmos*. Doubleday, United States, 2004.
- Mizrahi, M. The Fine-Tuning Argument and the Simulation Hypothesis. *Think*, 16 (46), 2017. P. 93–102.
- Murray, L. *Liberal Protestantism and Science*. (Greenwood Guides to Science and Religion). Greenwood Press, 2008.
- Polkinghorne, J. *Science and Theology. An Introduction*. Fortress Press, 1998.
- Swinburne, R. *The Argument to God from Fine-Tuning*. In Melville Y. Stewart (ed.), *Science and Religion in Dialogue*. Wiley-Blackwell, 2009. P. 223-233.
- Swinburne, R. *The Existence of God* (2nd ed.). Clarendon Press; Oxford University Press, 2004.
- Tegmark, M. On the dimensionality of spacetime. *Classical and Quantum Gravity*, 14 (4), April 1997. P. 69-75.
- Tegmark, M. Parallel Universes. *Scientific American*, 288 (5), May 2003. P. 40-51.
- Tipler, F. Anthropic-principle arguments against steady-state cosmological theories. *The Observatory*, 102, 1982. P. 36-39.
- Hawking, S., and L. Mlodinow. 2023. *Naykorotsha istoriya chasu [A Brief History of Time]*. Kharkiv: Knizhkovyi klub "Klub Simeinoho Dozvillia".
- Shashkova, Liudmyla. 2008. *Dialog nauky i relihiyi v kulturno-istorychnomu konteksti [Dialogue between Science and Religion in a Cultural and Historical Context]*. Kharkiv: Gramota.
- Shashkova, Liudmyla. 2022. "Transdystyplinarni perspektyvy eksperymental'nykh proektiv naukovoho mystetstva" ["Transdisciplinary Perspectives of Experimental Projects of Science Art"]. *Visnyk Natsionalnoho aviatyinoho universytetu. Seriya: Filosofiia. Kulturolohiia, Proceedings of the National Aviation University. Series: Philosophy. Culturology* 2 (36): 36–40. <https://doi.org/10.18372/2412-2157.36.16968>.
- Barbour, Ian. 1998. *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues*. New York: HarperCollins.
- Bostrom, Nick. 2002. *Anthropic Bias: Observation Selection Effects in Science and Philosophy*. New York: Routledge.
- Bostrom, Nick. 2003. "Are You Living in a Computer Simulation?" *Philosophical Quarterly* 53 (211): 243–55.
- Heller, Michael. 2003. *Creative Tension: Essays on Science and Religion*. Philadelphia and London: Templeton Foundation Press.
- Heller, Michael. 2015. "Wstęp do teologii nauki." In *Teologia nauki [Theology of Science]*, edited by J. Mączka and P. Urbańczyk, 13–22. Kraków: Copernicus Center Press.
- Kaku, Michio. 2004. *Parallel Worlds: A Journey Through Creation, Higher Dimensions, and the Future of the Cosmos*. New York: Doubleday.
- Mizrahi, Moti. 2017. "The Fine-Tuning Argument and the Simulation Hypothesis." *Think* 16 (46): 93–102.
- Murray, Leslie. 2008. *Liberal Protestantism and Science*. Greenwood Guides to Science and Religion. Westport, CT: Greenwood Press.
- Polkinghorne, John. 1998. *Science and Theology: An Introduction*. Minneapolis: Fortress Press.
- Swinburne, Richard. 2009. "The Argument to God from Fine-Tuning." In *Science and Religion in Dialogue*, edited by Melville Y. Stewart, 223–33. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Swinburne, Richard. 2004. *The Existence of God*. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press; Oxford University Press.
- Tegmark, Max. 1997. "On the Dimensionality of Spacetime." *Classical and Quantum Gravity* 14 (4): 69–75.
- Tegmark, Max. 2003. "Parallel Universes." *Scientific American* 288 (5): 40–51.
- Tipler, Frank. 1982. "Anthropic-Principle Arguments against Steady-State Cosmological Theories." *The Observatory* 102 : 36–39.

L. Shashkova

MODERN WORLD PICTURE IN THE DIALOGUE OF SCIENCE AND RELIGION: CONCEPTUAL IDEAS AND METHODOLOGIES

Introduction. The subject of the connection between science and religion is a prominent trend in contemporary philosophy of science. The prerequisites of the study are the conceptual and methodological foundations for dialogue between science and religion concerning fundamental problems of the contemporary world picture. **The aim and tasks.** Focusing on the analysis of the relationship between science and religion from the standpoint of the social philosophy of science, the study aims to represent a dialogical turn in the modern context. **Research methods.** The methodological basis of the study are the strategies and approaches of the social philosophy of science. This is an interdisciplinary and transdisciplinary approach that allows us to build bridges between science and religion. **Research results.** Drawing upon interdisciplinary and transdisciplinary connections, the author regards social philosophy of science as a contemporary trend that emphasizes the interpretation of the latest scientific achievements. Analyzing historical models of interaction between science and religion as cultural phenomena, three dominant types of relationship are identified: conflict, independence, and dialogue. The article outlines the main concepts used to characterize various models of interaction between science and religion. **Discussion.** Conceptual ideas of theophysics, fine-tuning of the Universe, intelligent design, the multiverse, and theology of science are analyzed for their potential in shaping

the foundations of the modern world picture. The scientific novelty lies in the justification of a turn to the social philosophy of science, which enables the analysis of the science–religion relationship to evolve from conflict to dialogue. **Conclusions.** It is demonstrated that the creative conflict and independence in the relationship between science and religion has been replaced by an alternative of dialogue. Modern science faces fundamental issues that cannot be answered only by the scientific method. They are ontological and existential issues. The use of the approach of social philosophy of science and transdisciplinary methodology is proposed. Dialogue enables every field of human knowledge and culture to develop effectively, to respond to each other's achievements. It is argued that there are tendencies to form a new integrity of the worldview based on the convergence of the scientific and religious world picture.

Keywords: scientific world picture, social philosophy of science, dialogue, complementarity principle, interdisciplinarity, transdisciplinarity.

DOI:

УДК 316.77-044.332(045)

М. А. Абисова

КОМУНІКАЦІЯ В УМОВАХ ДЕТЕРИТОРІАЛІЗАЦІЇ: МІЖ ВІДЧУЖЕННЯМ І АДАПТАЦІЄЮ

Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-6461-7769

Анотація. У статті розглядається комунікація в умовах детериторіалізації, що змінює політичні та економічні структури, соціальні зв'язки та механізми взаємодії. Аналізується, у який спосіб втрата територіальної зумовленості соціальної та інформаційної взаємодії впливає на формування комунікативних стратегій, сприяючи як відчуженню, так і адаптації. Відчуження проявляється у фрагментації соціальної ідентичності, інформаційній сегрегації, деформації комунікативних практик, зміні механізмів легітимації знання та соціальному відстороненні. Адаптація, навпаки, є можливою через формування нових комунікативних спільнот, реконструкцію гнучкої ідентичності та подолання інформаційних бар'єрів. Увагу приділено алгоритмічному управлінню комунікацією в цифрових середовищах, що може водночас сприяти інтеграції або посилювати соціальну ізоляцію. Висвітлено роль відкритих комунікативних структур, що дозволяють долати ефекти детериторіалізації та створювати нові моделі соціальної взаємодії.

Ключові слова: комунікація, детериторіалізація, ідентичність, відчуження, соціальна адаптація.

Вступ

З другої половини XX століття починається етап, який позначають термінами з префіксом «пост» (постмодернізм, постіндустріалізм, постструктуралізм тощо). Ці терміни фіксують зміни, що відбулися, проте не визначають того, до чого прямує світ. В умовах детериторіалізації, що супроводжує ці процеси, трансформуються політичні та економічні структури, механізми соціальної взаємодії та комунікації. Складається ситуація, за якої в одній суспільній системі співіснують різні, часто суперечливі, комунікативні та ціннісні моделі. Відсутність стабільних соціокультурних орієнтирів і традиційних територіальних зв'язків спричиняє дедалі більшу невизначеність у комунікативних практиках, де суб'єкти змушені шукати нові форми самоідентифікації та включення в соціальні процеси. В умовах детериторіалізації змінюються соціальні та комунікативні механізми, які забезпечують інтеграцію. Це може виражатися як у маргіналізації суб'єкта, що не знаходить нових комунікативних моделей включення, так і в адаптації, за якої індивід опановує нові форми соціальної взаємодії, використовуючи можливості цифрових і глобальних мережових структур. Зокрема, З. Бауман аналізує, у який спосіб соціальні трансформації сучасності спричиняють у людини почуття самотності, страху та невизначеності. Він наголошує, що у світі «плинної» сучасності традиційні механізми соціальної інтеграції слабшають (Бауман 2013), залишаючи індивіда без захисту перед динамічними та неконтрольованими суспільними процесами, що може посилювати стан соціального відчуження та екзистенційну нестабільність (Бауман 2015). Від того, у який спосіб буде подолано цю ситуацію – через ізоляцію чи формування і розвиток нових комунікативних спільнот – залежатиме рівень соціальної стабільності та ефективність вирішення комунікативних криз.

Мета дослідження – виявити комунікативні механізми та стратегії, що в умовах детериторіалізації сприяють або соціальній адаптації, або відчуженню, визначаючи характер соціальної взаємодії.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

1. Розглянути детериторіалізацію в соціально-філософських концепціях та визначити її комунікативний вимір.

2. Проаналізувати роль комунікації у подоланні соціального відчуження.

Методологія дослідження

Дослідження комунікації в умовах детериторіалізації спирається на соціально-філософський аналіз, що дозволяє розглядати цей процес як частину соціальних змін, зумовлених розвитком капіталістичних структур. Використання системного підходу дозволяє виявити, як саме цифровий капіталізм трансформує традиційні форми комунікації, формуючи умови для соціального відчуження або адаптації через алгоритмічне управління та платформну економіку. Діалектичний метод допомагає дослідити суперечливість цих змін: з одного боку, цифрові комунікаційні технології сприяють розширенню можливостей взаємодії, а з іншого – закріплюють нові форми сегрегації та соціальної нерівності через механізми монетизації інформації. Метод критичного аналізу дискурсу застосовується для дослідження капіталістичної логіки контролю за комунікативними процесами. Герменевтичний підхід використано для інтерпретації концепцій детериторіалізації, відчуження та адаптації в контексті філософських теорій Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, Ю. Габермаса та З. Баумана, які розглядають капіталізм як систему, що одночасно детериторіалізує та рекодує соціальні зв'язки. Завдяки такому комплексному підходу дослідження